

مخزن الاسرار نظامی گنجوی

و نظیره‌هایی

که به تقلید از آن سروده‌اند

مخزن الاسرار نظامی از مثنویهای ارجمند فارسی و مشتمل است بر مواعظ و حکم‌در بیست مقاله. این کتاب به نام ملک فخرالدین بهرامشاه پادشاه ارزنجان در سال ۵۷۲ هجری به رشته نظم کشیده شده است. نظامی خود در مخزن الاسرار به سال ۵۷۰ اشاره کرده است:

پانصد و هفتاد بس ایام خواب روز بلند است به مجلس شتاب

حکیم نظامی در این مثنوی و نیز خاقانی شروانی در مثنوی تحفة العراقین به کتاب حدیقة الحقیقة حکیم سنائی غرنوی نظر داشته‌اند^۱. نظامی مخزن الاسرار خویش را با حدیقة سنائی مقایسه کرده و مخزن الاسرار را بر مثنوی سنائی تفضیل نهاده است:

نامه دو آمد ز دو ناموسگاه هر دو مسجل به دو بهرامشاه^۲
آن زری از کان کهن ریخته وین دری از بحر نو انگیخته
آن به در آورده ز غزنی علم وین زده بر سکه رومی رقم
گرچه در آن سکه سخن چون زراست سکه زرمن از آن بهتر است
گر کم از آن شد بنه و بار من بهتر از آنست خریدار من^۳

مقالات بیستگانه این مثنوی به ترتیب عبارتند از^۴:

در آفرینش آدم - در اندرز پادشاه به محافظت عدل - در حوادث عالم - در

رعایت از رعیت - در وصف پیری - در اعتبار موجودات - در فضیلت آدمی بر حیوانات - در بیان آفرینش - در ترك مؤنات دنیوی - در نمودار آخر الزمان - در بیوفائی دنیا - در وداع منزل خاك - در نکوهش جهان - در نکوهش غفلت - در نکوهش رشکبران - در چابك روی - در پرستش و تجرید - در نکوهش دورویان - در استقبال آخرت - در وقاحت ابنای عصر، که در ضمن هر مقاله حکایتی به مناسبت نقل می‌کند.

در این قصه‌های کوتاه زبان شیرین و اندیشه تند او تأثیر وقوتی تمام نهاده است. در طی این گونه قصه‌ها شاعر افکار لطیف و تازه بیان می‌کند و اسرار معرفت را چنانکه در طی سالها عزلت و تأمل دریافته است - باز می‌نماید.^۵

مخزن الاسرار شامل قریب ۲۲۶۰ بیت است که در بحر سریع مطوی موقوف:

(مفتعلن مفتعلن فاعلات) یا (مفتعلن مفتعلن فاعلن) به نام بهرام‌شاه سروده

شده است:

شاه ملك تاج سلیمان نگین	مفخر آفاق ملك فخر دین
يك دله شش طرف هفتگاه	نقطه نه دایره ، بهرام‌شاه

نظامی در مخزن الاسرار که معرف جنبه عرفانی و اخلاقی شاعر است. شخصیت خود را نشان داده است. مبنای این کتاب بر رازهایی چند است، و همین رازهاست که جنبه عرفانی بدان داده است. توجه نظامی در این منظومه به (دل) است که همه عارفان آنرا مجلای حقیقت دانند. نظامی پس از ذکر مقدمات در عنوان (در توصیف شب و شناختن دل) بحثی را آغاز، و بعد با خود دوبار خلوت می‌کند:

خلوت اول، در پرورش دل. از این خلوت ثمره‌ای می‌گیرد.

خلوت دوم، در عشرت شبانه. از این خلوت نیز ثمره‌ای می‌گیرد.

پس از دوبار خلوت، به ذکر بیست (مقاله) می‌پردازد، و در حقیقت مقالات

محصولاتی است که از این خلوتها به دست آورده است.^۶

شاعر کتاب را با نام خدا آغاز می‌کند:

بسم الله الرحمن الرحيم
 هست کلید در گنج حکیم
 فاتحه فکرت و ختم سخن
 نام خداست براو ختم کن

سپس به مناجات می پردازد و این ابیات نغز مشهور را می سراید:

ای همه هستی ز تو پیدا شده
 خاک ضعیف از تو توانا شده
 زیر نشین علمت کائنات
 مابه توقائم چو توقائم به ذات ...

و پس از مناجات دوم به نعت حضرت رسول اکرم (ص) می پردازد:

تخته اول که الف نقش بست
 بر در محجوبه احمد نشست

آنگاه به معراج حضرت ختمی مرتبت اشاره می کند و چهار نعت در ستایش سید انبیا می سراید. سپس ملک فخرالدین بهرام شاه را (طبق رسم جاری زمان) مدح می کند و بعد از خطاب زمین بوس در مقام و مرتبت این نامه (مخزن الاسرار) می فرماید:

عاریت کس نپذیرفته ام
 آنچه دلم گفت بگو گفته ام
 شعله تازه برانگیختم
 همگی از قالب نو ریختم
 مایه درویشی و شاهی دراو
 مخزن اسرار الهی در او^۷

پس به مقایسه مخزن الاسرار با حدیقه الحقیقه سنائی می پردازد و آنرا بر حدیقه تفصیل می نماید.

آنگاه دنباله سخن را (در فضیلت سخن) می کشاند و سخن منظوم را بر منشور برتر می شمارد:

چونکه نسخه سخن سرسری
 هست بر گوهریان گوهری
 نکته نگه دار ببین چون بود
 نکته که سنجیده و موزون بود
 بلبل عرشند سخن پروران
 باز چه مانند به آن دیگران
 پیش و پسی بست صف کبریا
 پس شعرا آمد و پیش انبیا^۸

سپس (در توصیف شب و شناختن دل) داد سخن می دهد و از نزدیک شدن چهل سالگی خویش یاد می کند:

طبع که با عقل به دلالگیست
 منتظر نقد چهل سالگیست

بعد از آن از دو خلوت : (در پرورش دل و ثمره آن) - (در عشرت شبانه و ثمره آن) سخن می‌راند . در مقاله اول کتاب به آفرینش آدم اشاره می‌کند و در مقاله دوم (در عدل و نگهداری انصاف) - از دادگری و نوع دوستی و فداکاری و محبت به دیگران سخن می‌گوید :

تاز تو خوشنود بود کردگار	عمر به خشنودی دلها گذار
رنج خود و راحت یاران طلب	سایه خورشید سواران طلب
تات رسانند به فرماندهی	درد ستانی کن و در ماندهی
چون مه و خورشید جوانمرد باش	گرم شو از مهر و زکین سرد باش
نیکی او روی بدو باز کرد	هر که به نیکی عمل آغاز کرد
هست به نیکی و بدی حق شناس ^۹	گنبد گردنده ز روی قیاس

عنوان مقاله سوم (در حوادث عالم) و مقاله چهارم (در رعایت از رعیت) نام دارد ، و در مقاله اخیر است که داستان معروف پیرزن با سلطان سنجر را به نظم کشیده . مقاله پنجم در وصف پیری و مقاله ششم در اعتبار موجودات است . مقاله هفتم (در فضیلت آدمی بر دیگر حیوانات) و مقاله هشتم (در بیان آفرینش) است .

مقاله نهم در ترك مؤنات دنیوی و مقاله دهم در نمودار آخر الزمان نام دارد .

مقاله یازدهم (در بیوفائی دنیا) است :

راه تو دور آمد و منزل دراز	برگ ره و توشه منزل بساز
در تف این بادیه دیو لاج	خانه دل تنگ و غم دل فراخ
منزل فانیهست قرارش مبین	باد خزانیهست بهارش مبین ^{۱۰}

مقاله دوازدهم (در وداع منزل خاك) و مقاله سیزدهم (در نکوهش جهان) و مقاله چهاردهم (در نکوهش غفلت) است . در مقاله اخیر همگان را به راستی فرا می‌خواند :

بر سر کارآی چرا خفته‌ای
مست چه خسب‌پی که کمین کرده‌اند
از کجی افنی به کم و کاستی
راستی آنجا که علم بر زند
کار چنان کن که پذیرفته‌ای
کار شناسان نه چنین کرده‌اند
از همه غم رستی اگر راستی
باری حق دست به هم در زند^{۱۱}
مقاله پانزدهم (در نکوهش رشکپران) ، مقاله شانزدهم (در چابک‌روی) ،
مقاله هفدهم (در پرستش و تجرید) ، مقاله هژدهم (در نکوهش دورویان) است.
در این مقاله اخیر از دوستیهای ریائی سخن میراند :

هر نفسی کان غرض آمیز شد
دوستی کان ز توئی و منیست
تا نشناسی گهر یار خویش
مقاله نوزدهم (در استقبال آخرت) و مقاله بیستم (در وقاحت ابنای عصر)
است. کتاب با این ابیات انجام می‌پذیرد :

شکر که این نامه به عنوان رسید
باد مبارک گهر افشان او
پیشتر از عمر به پایان رسید...
برملکی کاین گهر است آن او^{۱۲}

نظیره‌های فراوانی به سبک مخزن الاسرار نظامی سروده شده که از آن میان این
مشنویها را می‌توان ذکر نمود :
۱ - مطلع الانوار از امیر خسرو دهلوی (در گذشته به سال ۷۲۵ هجری) که
بضامین آن در توحید و تحقیق و تربیت و بطور خلاصه نظیره کاملی است از
مخزن الاسرار .

تعداد ابیات این منظومه سه هزار و سیصد و سه بیت است :

ور همه بیت آوری اندر شمار
سه صد و ده برشمر و سه هزار^{۱۴}

۲ - روضة الانوار خواجوی کرمانی (در گذشته به سال ۷۵۱ هجری) که بر
وزن مخزن الاسرار و بر همان سیاق سروده شده است و اندکی بیشتر از دو هزار بیت

دارد و به سال ۷۴۳ هجری خاتمه یافته است . از این منظومه است :

حسن چو از پرده برآرد خروش زمزمه عشق رساند به گوش
پرده عشاق نوائی خوشست آه و سرشک آب و هوایی خوشست^{۱۵}

این منظومه نیز در بیست مقاله و در مباحث عرفان و اخلاق سروده شده

است .

۳ - مونس الابرار عماد فقیه کرمانی ، شاعر معاصر حافظ و در گذشته به سال

۷۷۳ هجری . مطلع مونس الابرار چنین است :

حمد الهی بنگار ای دبیر چون رقم مشک به روی حریر

۴ - تحفة الابرار جمالی ، از شاعران عصر تیموری^{۱۶} .

۵ - گلشن ابرار کاتبی (شمس الدین محمد بن عبدالله) در گذشته به سال ۸۳۸ یا

۸۳۹ هجری در استرآباد . وی نیز خمسه خود را به پیروی از سبک نظامی و امیر

خسرو در استرآباد آغاز نمود و مثنوی گلشن ابرار را در تتبع مخزن الاسرار نظامی

سرود.^{۱۷}

۶ - مثنوی تحفة الاحرار عبدالرحمن جامی (در گذشته به سال ۸۹۸ هجری)^{۱۸} .

شاعر تحفة الاحرار را که منظومه‌ای دینی و عرفانی و برون مخزن الاسرار است

در ۸۸۶ هجری سروده و در آن ناصرالدین عبیدالله معروف به خواجه احرار را که از

رؤسای طریقه نقشبندی بوده ستوده است . این مثنوی در کتب از دوازده مقاله و بیت

آغاز آن چنین است :

بسم الله الرحمن الرحيم هست صلاي سر خوان کریم

۷ - مظهر آثار امیر هاشمی کرمانی که در تذکره هفت اقلیم نام آن به صورت

مظهر الاسرار آمده است . شاعر این مثنوی را در جواب مخزن الاسرار نظامی به رشته

نظم کشیده و بسیاری از مراتب تصوف را در آنجا درج نموده است . آغاز این منظومه

چنین است :

بسم الله الرحمن الرحيم فاتحه آرای کلام قدیم

وفات امیرعاشمی رابعه سال ۹۴۸ هجری قمری نوشته‌اند.^{۱۸}

۸- گوهر شهوار عبیدی جنابدی. اصل وی ازتون است، شاعری خوب گو و خوش اعتقاد بوده مداحی اهل بیت طاهره می‌کرده، کتاب گوهرشهوار از تصنیفات او، و این ابیات از آنجا است:

عشق چو شد قفل بقا را کلید
منت جان بهر چه باید کشید
شکر که بی عشق بتان نیستم
چون دگران زنده بجان نیستم^{۲۰}

۹- مشهد انوار غزالی مشهدی (در گذشته به سال ۹۸۰ هجری)

ابیات ذیل از آن مثنوی است:

پاکی دامان خود آنکس که جست
دامن ازین خاک به هفت آب شست
خیز غزالی و قلم تیز کن
بحر سخن را گهر انگیز کن
تا سخنی سوی لب از جان رسد
جان به لب مرد سخندان رسد^{۲۱}

۱۰- منظور انظار از رهایی مروی. رهائی نبیره شیخ زین‌الدین خوافی بوده و در اوایل سلطنت اکبر شاه از خراسان به هندوستان رسیده و مثنوی منظورانظار را به نام آن پادشاه موشح ساخته است (۹۸۲ هجری)

این چندبیت از آن مثنوی است:

چرخ که این قبه پخرگاه تست
هاله زده گرد رخ ماه تست
می ز لب‌ت خون جگر می‌خورد
زهر به دور تو شکر می‌خورد
بس به قبول تو چو زر می‌شود
عیب به لطف تو هنر می‌شود^{۲۲}

۱۱- مجمع‌الابکار جمال‌الدین عرفی شیرازی^{۲۳}. عرفی پختگی الفاظ و عذوبت

کلام و نازکی مضمون را با هم جمع نموده است. وی سی‌وشش سال عمر کرد و در سال ۹۹۹ هجری در لاهور روی درنقاب خاک کشید.

ابیات زیر از آغاز مثنوی مجمع‌الابکار است.

بسم الله الرحمن الرحيم
موج نخست است ز بحر قدیم
به که به نام صمد بی‌نیاز
نامه نواز آیم و عنوان طراز..

انجمن آرای حریم سماع نوحه طراز لب گرم وداع

۱۲- مرکز ادوار از فیضی دکنی (در گذشته به سال ۱۰۰۴ هجری)

این مثنوی دارای ۳۰۰۰ بیت و آغاز آن چنین است:

بسم الله الرحمن الرحيم گنج ازل راست طلسم قدیم

گنج ازل چیست؟ کلام خدای مهبر ابد کرده به نام خدای^{۲۴}

۱۳- دیده بیدار از حکیم شفائی اصفهانی (شرف الدین حسن) که در مجلس

شاه عباس صفوی رتبه منادمت یافته و طبعی خوش داشته است. وفاتش بسال ۱۰۲۷

هجری اتفاق افتاده است. آغاز دیده بیدار:

بسم الله الرحمن الرحيم تیغ الهی است به دست حکیم^{۲۵}

۱۴- زبده الاشعار قاسمی گنابادی، که دارای چهار هزار و پانصد بیت است^{۲۶}.

۱۵- دولت بیدار ملاشیدا (که معاصر شاه جهان بوده و در ۱۰۸۰ هجری در

کشمیر وفات یافته است)

مطلع این منظومه چنین است:

بسم الله الرحمن الرحيم آمده سرچشمه فیض عمیم^{۲۷}

۱۶- مطلع الانوار میر محمد باقر داماد متخلص به اشراق (متوفی ۱۰۴۶ هجری)

این دوبیت از آن مثنوی است:

در شرف در صدف دل نهاد دور افق بر کمر گل نهاد

سرمه ده چشم عدم از وجود نورده جبهه چرخ از سجود^{۲۸}

۱۷- مطمح الانظار محمد علی حزین (متوفی ۱۱۰۰ هجری)

بیت اول این مثنوی چنین است:

ای دل افسرده خروشت کجاست خامشی از زمزمه، جوشت کجاست^{۲۹}؟

۱۸- مثنوی چاره بیمار از ابوالعاصم عبدالمحلیم متخلص به (عاصم)^{۳۰}.

ابیات زیر از آن مثنوی است:

بسم الله الرحمن الرحيم حرف نخست است ز نظم حکیم

مرتبه نظم دو بالا کنم	حمد خداوند تعالی کنم
حمد خدا مطلع انوار فکر . . .	حمد خدا مخزن اسرار ذکر
شحنگی از خسرو و جامی بود ^۳	ملك سخن ملك نظامی بود

فهرست منابع

- ۱- سخن و سخنوران تألیف شادروان استاد فروزانفر.
- ۲- تحلیل هفت پیکر نظامی تألیف شادروان دکتر محمد معین.
- ۳- تاریخ ادبیات فارسی تألیف هرمان اته، ترجمه شادروان دکتر رضازاده شفق.
- ۴- تاریخ ادبیات ایران، تألیف دکتر رضازاده شفق.
- ۵- تاریخ ادبیات در ایران، تألیف آقای دکتر ذبیح الله صفا (جلد دوم و سوم).
- ۶- گنج سخن، تألیف آقای دکتر ذبیح الله صفا (جلد اول، مقدمه).
- ۷- باکاروان حله تألیف آقای دکتر عبدالحسین زرین کوب.
- ۸- مخزن الاسرار نظامی. چاپ دوم (ارمغان) به تصحیح مرحوم وحید دستگردی.
- ۹- مخزن الاسرار نظامی چاپ روسیه، به اهتمام عبدالکریم کریم زاده (گوتنبرگ).
- ۱۰- فرهنگ فارسی دکتر معین (اعلام).
- ۱۱- آنشکده آذر بیگدلی، با تصحیح و حواشی دانشمند گرامی آقای دکتر حسین سادات ناصری.
- ۱۲- تذکره هفت آسمان، چاپ کلکته، تألیف مولوی احمد علی احمد.
- ۱۳- A Literary History of Iran. E. Browne (Vol. 3)

حواشی

- ۱ - سخن و سخنوران، تألیف شادروان استاد فروزانفر.
- ۲ - دوناموسگاه: یکی سنائی و دیگری نظامی است. دوبهرامشاه: یکی بهرامشاه غزنوی است که حدیقه سنائی به نام اوست، دیگری بهرامشاه سلجوقی که مخزن الاسرار به نام اوست (حواشی مرحوم وحید بر مخزن الاسرار).
- ۳ - مخزن الاسرار، با تصحیح و حواشی مرحوم وحید دستگردی، چاپ دوم، صفحه ۳۷.
- ۴ - پاره‌ای از عناوین با چاپ روسیه تفاوت دارد (ابیات و عناوین از طبع مرحوم وحید نقل شده است).
- ۵ - با کاروان حله تألیف استاد دکتر زرین کوب (صفحات ۱۶۸ - ۱۶۹).
- ۶ - تحلیل هفت‌پیکر نظامی، تألیف شادروان استاد دکتر معین (صفحات بیست و چهار - بیست و هفت).
- ۷ - مخزن الاسرار، طبع مرحوم وحید (صفحه ۳۶)، چاپ دوم.
- ۸ - ایضاً همان کتاب (صفحات ۴۱ - ۴۲).
- ۹ - مخزن الاسرار، با حواشی مرحوم وحید، طبع دوم (صفحات ۸۴ - ۸۵).
- ۱۰ - همان کتاب (صفحات ۱۳۱ - ۱۳۳).
- ۱۱ - مخزن الاسرار (صفحات ۱۴۷ - ۱۵۰). مطالعات فریبی
- ۱۲ - همان کتاب (صفحات ۱۶۶ - ۱۶۷).
- ۱۳ - ایضاً همان کتاب (صفحه ۱۸۵).
- ۱۴ - تاریخ ادبیات ایران تألیف استاد دکتر صفا جلد ۳.
- ۱۵ - تاریخ ادبیات در ایران، تألیف آقای دکتر ذبیح‌الله صفا، جلد سوم (بخش دوم)، صفحه ۹۰۷.
- ۱۶ - تاریخ ادبیات فارسی، تألیف اته، ترجمه مرحوم دکتر شفق، صفحه ۱۷۶.
- ۱۷ - ایضاً همان کتاب، صفحه ۸۰.
- ۱۸ - تاریخ ادبیات مرحوم دکتر شفق، صفحه ۳۲۴ (سال ۱۳۳۷) - تاریخ ادبیات براون ج ۳ ترجمه آقای حکمت.
- ۱۹ - تذکره هفت آسمان، تألیف مولوی احمدعلی، تهران، ۱۹۶۵، صفحه ۹۰.
- ۲۰ - همان کتاب، صفحه ۹۹.

- ۲۱- ایضاً همان کتاب ، صفحه ۱۰۰.
- ۲۲- همان کتاب، صفحه ۱۰۵.
- ۲۳- تاریخ ادبیات ادوارد براون ، جلد چهارم ، ترجمه رشید یاسمی ، تذکره هفت آسمان صفحه ۱۱۱.
- ۲۴- تذکره هفت آسمان ، صفحه ۱۱۵.
- ۲۵- همان کتاب، صفحه ۱۳۳.
- ۲۶- تذکره هفت آسمان، صفحه ۱۳۶.
- ۲۷- همان کتاب، صفحه ۱۳۸.
- ۲۸- همان کتاب ، صفحه ۱۵۴.
- ۲۹- همان کتاب ، صفحه ۱۶۱.
- ۳۰- تذکره هفت آسمان ، صفحه ۱۷۰.
- ۳۱- برای اطلاع بیشتر از مقلدان مخزن الاسرار نظامی مراجعه شود به کتاب تذکره هفت آسمان ، مولوی احمد علی احمد چاپ افست تهران (از روی چاپ کلکته، کتابفروشی اسدی، ۱۹۶۵).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

